

MBINU ZA UCHAMBUZI WA VITENDAWILI

H.J.M. Mwansoko

UTANGULIZI

Vitendawili ni sehemu ya fani ya Fasihi Simulizi na Fasihi Simulizi ni sanaa ambayo inatokana na ubunifu wa uwezo wa mwanadamu. Ni uzungumziaji wa kitu au jambo fulani ambao unafanywa kwa kisanii (sio kama mazungumzo ya kawaida) ukiwa kama swali au fumbo linalotaka kufumbuliwa. Washiriki wa kitendawili sharti wawe wawili (au zaidi) - yaani "anayetega" na yule "anayetegwa". Kwa maneno mengine kitendawili ni jambo linalotendwa na watu wawili.

Mada juu ya vitendawili si mara ya kwanza inaguswa leo. Dukuduku na shauku ya kuzungumzia vitendawili imeshawapata wataalam wengi wa Kiswahili na tayari wameshajitoa uwanjani kwa njia mbalimbali - kuandika vitabu, makala, na kadhalika. Marejeo mengi niliyoyapitia yameonyesha kuwa maswala kama vile usanii, dhima na maudhui ya vitendawili tayari yameshamulikwa na wataalam wetu, ingawa uchunguzi zaidi bado unahitajika ili kupanua na kujaziliza hoja zilizopo juu ya maswala haya.

Mada juu ya mbinu za uchambuzi wa vitendawili yaelekea bado haijaguswa, na kama imeguswa basi haijapewa uzito unaostahiki. Ni kutokana na hali hii ndiyo tumeona ni vema tutoe mchango wetu katika makala hii kwa kuujadili uchambuzi wa vitendawili. Madhumuni ya makala hii, kwa hivyo, sio kuelezea maana, kazi au umuhimu wa vitendawili (tu) bali ni kujibu swali lifuatalo: Ni mambo gani yafaa uyaangalie unapokabiliwa na kitendawili? Yaani utakichambuaje kitendawili? Nia hapa sio kutafuta njia za kuli-pata jawabu la kitendawili kilichotegwa, la hasha. Kusema kweli kitendawili kinachotakiwa kuchambuliwa tayari kina-kuwa na jawabu.

Ni vipi basi tunaweza kukichambua kitendawili? Kuna mambo fulani ambayo ni lazima tuyaangalie mara tu tunapokabiliwa na kitendawili. Baadhi ya haya mambo muhimu ni:-

1. Wakati (kihistoria)
2. Mazingira
3. Maana (yaani jawabu)
4. Usanii
5. Dhima/Maudhui
6. Uhusiano wa kitendawili hicho na methali

1. Wakati:

Vitendawili vingi kwa kuviangalia muundo wake na majibu yake vinaweza kutupatia hisia ya wakati unaoambata navyo. Na hivi inatusaidia kuelewa ni utamaduni wa lini katika jamii unaozungumziwa - wa zamani sana? Zamani kidogo? au wa sasa? Kwa mfano kitendawili "Nende huko na nikirudi nimshike ng'ombe wa mama mkia" linaonyesha kuwa ni cha zamani sana kwa sababu jibu lake, ambalo ni KATA YA MAJI sasa inatumika kwa nadra sana. Kuniywa maji kwa kutumia kata kunaambatana na utamaduni wa kijadi wa Mtanzania ambao ni wa kale sana. Siku hizi watu wengi, mijini hata shamba, wanatumia vikombe. Ambapo vitendawili: "Nina watoto wangu ambao daima wanafukuzana lakini hawakamatani" (MAGURUDUMU YA GARI) au "Othmann mfupi kapanda basi la bure" (NZI) vinaonyesha utamaduni wa kisasa ulioathiriwa na maendeleo ya teknolojia. Ina maana vitendawili hivi si vya zamani sana. Kuelewa hisia ya wakati unaozungumziwa kutoka kitendawili ni jambo la maana sana kwani, kwanza hiyo inasaidia kupata jibu la kitendawili linalofaa kwa haraka, na pili ni rahisi kuyagundua maudhui yake. Kwa mfano, umuhimu wa kata ya maji ni vigumu kueleweka na watu wanaoishi wakati wa sasa. Lakini hapo awali kata kilikuwa chombo cha maana sana kilichohitaji kushikwa kwa makini na kwa uangalifu kisiponyoke mkononi na kuanguka kikavunjika. Ukimshika ng'ombe lazima ufanye kitendo hicho kwa nguvu na tahadhari kwani ng'ombe anaweza kushtuka akakimbia au kukupiga teke. Matokeo yake ni kwamba unaweza ukaachia mkia wake. Kwa hali hii tahadhari ya kushika kata kwa uangalifu iliyotolewa kwenye kitendawili "Nende huko na nikirudi nimshike ng'ombe wa mama mkia" ni ya maana sana.

Hata muundo na maneno yanayotumika kujengea kitendawili yanaathiriwa sana na wakati. Linganisha kwa mfano vitendawili vitatu vifuatavyo:

1. "Bibi mweupe ametupwa mibani" (MACHICHA YA NAZI)
(S.S. Farsi 1958:3)

2. "Mwarabu wangu nimemtupa Biwini" (MACHICHA YA NAZI)
(M.S. Khatibu, katika Mulika, 1978:22)

3. "Mzungu katupwa jalalani" (MACHICHA YA NAZI)
(M.S. Khatibu, 1978:22)

Kitendawili Na. 1 inaelekea kilibuniwa mapema, zamani kabla ya vingine viwili kwa sababu lugha yake ni "nyepeşi", "laini", haichomi sana hisia za wasikilizaji. Haikufanyi ujiulize sana kwa nini "bibi mweupe!"; na 'mibani' si mahali pabaya sana ukilinganisha na biwini au jalalani. Hisia ya kejeli na dharau hapo haikuonyeshwa waziwazi. Vitendawili Na. 2 na Na. 3 bila shaka ni vya karibuni zaidi na vimeathiriwa na mwamko wa siasa. Kihistoria inajulikana kwamba Tanzania imetawaliwa na tawala mbalimbali za kigeni na miongoni mwa hizo ni za Kiarabu na Kizungu. Kutawaliwa kokote na dola za nje ni kunyimwa uhuru, kunyanyaswa, kudharauliwa. Mambo haya yanaibua chuki kubwa toka kwa watawaliwao dhidi ya watawala. Chuki hii na dharau ilikuwa vigumu kuileza waziwazi wakati wa ukoloni ambapo watu walitishwa na kuhatarisha maisha yao. Lakini kutokana na vuguvugu la msisimko wa siasa watu walijisikia wana nguvu za kuonyesha sio tu chuki kwa wakoloni, bali hata kuwadharau. Ndio maana badala ya kutumia maneno yenye nafuu kama "Bibi mweupe" wakaanza kutaja moja kwa moja "Mwarabu" au "Mzungu". Kama anavyofafanua M.S. Khatibu "Dhana hiyo ya dharau imetanda katika kitendawili kizima. Kwanza hilo jaa na biwi ni pahala pachafu ambapo kila kioza hupata masikani yake hapo. Ile hali ya kutupwa nayo hudhihirisha kutotakiwa na kutothaminiwa. Na la mwisho, kielelezo cha jawabu yake kuwa ni machicha, yaonyesha hali ya kwisha au kutofaa tena kwa matumizi." (1978:22). Ni dhahiri kabisa waliobuni kitendawili hiki walikuwa wanamapinduzi waliozaliwa na mwamko wa siasa - jambo ambalo lilizuka si muda mrefu uliopita.

2. Mazingira:

Hili ni jambo jingine la maana sana kuangalia ukabiliwapo na kitendawili. Imeshajidhihirisha wazi kwamba vitendawili hufuatana na mazingira ya watu pamoja na silka, tamaduni na itikadi zao. Si rahisi kwa mtu kupata uzito wa maana au dhana ya picha za maneno yaliyotumika katika kitendawili iwapo mtu huyo hana asili ya mahali kitendawili kilipozaliwa. Ndio maana unaweza kuona vitendawili vilivyofanana sana kwa muundo na maudhui yake, lakini vikatumia maneno tofauti kufuatana na mazingira. Kwa mfano, wakati Mzigua anasema "Kuku wangu katagia mibani"

(NANASI), Mnyamwezi (Mkimbu) atasema "Mpuzi wangu kazalia chakani" (NJAA). Vitendawili hivi vinatueleza kuwa ni vigumu kuipata "nyama" ya ndani ya nanasi na ni vigumu kuiondoa njaa iliyotumboni bila kujishughulisha, kufanya kazi.

Aidha kitendawili "Huku tamu na huku tamu, katikati chungu" (JUA) kitaeleweka zaidi na watu waishio katika nchi za Ikweta na za Tropiki (yaani nchi za joto) kuliko watu wanaoishi kwenye nchi za baridi kama vile Greenland ambako hawaoti jua la asubuhi na jioni. Kwa hapa Tanzania kitendawili hicho kitaeleweka zaidi tuseme na watu wa mikoa ya kati na Magharibi k.v. Dodoma, Tabora, Singida kuliko watu wa Nyanda za Juu ambako hali ya ubaridiubaridi inafanya jua lisijitokeze mara kwa mara.

Hata hivyo, kuna mazingira ya vitendawili ambayo yako sawa kwa jamii zote, yaani vitendawili hivyo vina-weza kueleweka na mtu yeyote yule bila kujali anatoka wapi.

Kwa mfano vitendawili kama:

- "Nyumba yangu haina mlango" (YAI)
- "Nyumba yangu kubwa bali ina nguzo moja tu" (UYOGA)
- "Mzazi ana miguu bali mzaliwa hanayo" (KUKU NA YAI)
- "Daima namsikia tu bali simwoni" (UPEPO)
- "Kipo lakini hukioni" (KISOGO) n.k. n.k.

Vina maana na uzito mmoja kwa watu wa jamii zote. Na kwa ujumla vinaweza kupatikana katika lugha nyingi.

Kwa mfano:

1. Nyumba yangu kubwa, haina mlango (YAI) - Kiswahili
2. Ndamanga nyumba yangu yopanda khomo (DZIRA)
(Nimejenga nyumba yangu bila mlango) - Kinyanja.
3. Ntlo yago tlhoka molomo (LEKGOPA) - Kitlokwa
(Nyumba bila mdomo)
4. Waruwuru kayano (NYOLE) - Kimakua.
(Ki duara bila mdomo)
5. Zihari risina musuo (ZAI) - Kizuru
(Chungu kikubwa kisicho na mdomo)

(P.D. Benchat, "Riddles in Bantu" katika Alan Dundes, The Study of Folklore, 1965:187).

Hivyo basi, unapokabiliwa na kitendawili ni vema kuyaangalia mazingira yanayoambatana nacho - ni mazingira ya pekee au ni mazingira ya kijumla? Jambo hili ni la maana sana hasa kwa waalimu wa Shule za Sekondari, kwani madarasa yao yana mchanganyiko wa washiriki kutoka jamii mbalimbali zenye tamaduni na jadi zinazotofautiana. Mwalimu akitoa kitendawili kwa darasa basi ategeme majibu yasiyolingana kutokana na tofauti hizi za mazingira wali-kotoka wanafunzi wake. Kwa mfano, sio lazima jibu la kitendawili "Mwenye kuitwa amefika lakini mjumbe bado hajarudi" liwe NAZI NA MKWEZI tu, la. Linawezekana likawa tunda lolote lile ambalo hufuatiliwa mtini na mkwezi, likachumwa na kutupwa chini na, kwa hali hii likafika chini kabla ya mkwezi kushuka. Itafaa zaidi iwapo mwalimu atawapatia nafasi wanafunzi wayatetee majibu yao kwa hoja. Na kwa kufanya hivi tutakuwa tunavitumia vitendawili kama chemshabongo kwa wanafunzi (sio kama methali zenye mwisho mmoja tu). Ni kwa kuvitazama vitendawili kwa njia hii tu, ndipo tutaweza kukubaliana na uteguzi mbalimbali wa wanafunzi wa vitendawili hivi kwa kulingana na mazingira walikotoka.

3. Maana/Jawabu:

Baada ya kuwa umeshaelewa kitendawili unachokishughulikia kinahusiana na wakati upi wa kihistoria na kinatokana na mazingira yapi, jambo linalofuata ni kujaribu kuona kama unaafikiana na jawabu lake. Mbinu za kubuni jawabu zinahitaji maelezo mengi (na ni uwanja uliowazi kufanyiwa uchunguzi na kutolewa makala maalum).

Kwa kidokezo tu kuna haja kubwa ya kuangalia maana za maneno yaliyotumiwa; kuangalia jinsi suala linalozungumziwa linavyoana na silka, tashihisi, sitiari, tamathali, taswira na tashbiha mbalimbali. Pengine mwoano/mpangilio wa sarufi inayotumika unaweza kuwa ndio ulioleta hisia ya jawabu lililopo. Kwa mfano, kitendawili "Kipo lakini hukioni" chenyewe kinatoa mwangaza kuwa jibu litakuwa ni kitu fulani na jina la hicho kitu litaanzia na herufi ki - yaani kisogo. Hali hii hii inajionyesha aidha kwenye vitendawili hivi:

"Nimekikalia" (KITI)

"Hauonekani" (UPEPO)

"Hayahesabiki" (MAJANI).

Maswali yote haya yanafaa sana kuangaliwa unapolichunguza jibu la kitendawili.

4. Usanii:

Kitendawili hakiwi kitendawili iwapo lugha inayotumika haikupangwa kwa mpangilio maalum wa kisanii. Usanii ni ule ujuzi na uwezo wa kueleza au kutoa jambo kwa ufundi wa kuvutia. Na hali kama hiyo inatokana na ujuzi mkubwa wa lugha. Haitoshi kujua msamiati tu wa kutosha, lazima kuwa na kipawa cha kuoanisha msamiati huo kwa lengo la kupata sitiari, taswira au tashbiha mbali-mbali. Hebu angalia usanii ulivyo kwenye kitendawili "Nyumba yangu haina mlango". Mtu akipambana na kitendawili hicho analazimika kuzama sana kimawazo. Kwanza huenda akazifikiria nyumba zinazojengwa na binadamu na kuona kwamba zote zina milango. Baadaye atavifikiria viumbe vingine vyenye uhai ambavyo navyo hujenga nyumba. Lakini hata hivyo hatafika mbali. Wazo la yai unaweza kulipata tu iwapo itakifikiria kifaranga kilichopo ndani ya yai kama kiombe chenye uhai kinacholiona hilo yai kama nyumba yake. Kwani nyumba (au mahali pa kuishi) ni jambo muhimu kwa viumbe wengi wenye uhai. Utata wa kulifikia jawabu hilo ndio hasa unaonyesha usanii wa vitendawili. Litakuwa ni jambo la maana sana iwapo wasomaji mtaangalia hapo baadaye jinsi usanii wa vitendawili:

"Mwarabu wangu nimemtupa biwini" (MACHICHA YA NAZI)

"Mzungu katupwa jalalani" (MACHICHA YA NAZI)

"Kitantalizi atambuaye nitampa hirizi" (MIMBA)

"Mane mane mpaka Unguja" (MATENDEGU YA KITANDA)

ulivyoelezwa kwa kinaganaga na Ustadh Muhammed S. Khatibu katika makala yake "Vitendawili - Fani ya Fasihi Simulizi" (Mulika, 1978, Na. 3 uk. 22 - 24).

5. Dhima/Maudhui:

Kwa kuwa lengo la kila kitendawili ni kutoa maudhui, mafundisho fulani, basi suala hili sharti litupiwe macho makali wakati wa uchambuzi wa vitendawili. Mchunguzi lazima ajaribu kuona je, kitendawili anachokichambua kimejishughulishaje katika kuonyesha silka, itikadi, utamaduni, tabia, uchumi, siasa na uhusiano wa matabaka ya jamii? Kazi au madhumuni ya vitendawili yameshashughulikiwa kiasi cha kutosha na wataalam mbalimbali. (Angalia: k.m. F. Ndalo, Taarifa ya Utafiti wa amali za Fasihi Simulizi uliofanywa

Ukerewe: Mei - Juni 1977: 14 - 26; P. Mbughuni, Riddles:
"Food for thought".(1977) - makala).

6. Uhusiano wa Kitendawili na Methali:

Mara nyingi kitendawili kinaweza kikafanana kwa maumbile na maudhui yake na methali; au jibu la kitendawili linaweza kupatikana ndani ya methali. Kwa mfano, kitendawili(cha Kikerewe) "Ukichukua mama chukua na mtoto"(SAGIO) kinafanana na kinaweza kubadilishwa na kuwa methali isemayo "Ukivuta sagio uchukue kabisa na jiwe dogo la kusagia."

Kitendawili hiki kinaeleza utamaduni wa jadi unao-mwunganisha mama na mtoto wake na kinaonyesha hatari inayo-weza kutokea iwapo mwungano huo utavurugwa. Methali vilevile inaelezea mambo hayahaya, lakini zaidi ya hapo inatoa onyo kwa wanaume wanaopenda kuoja wake wenye watoto kutoka ndoa za awali kwamba ni lazima wakubali kuwachukua wanawake hao pamoja na watoto wao. Maudhui ya kitendawili na methali hii ni kutuelimisha kwamba: mama na mtoto ni kitu kimoja, kuwabagua watoto kwa hali yoyote kutaharibu uhusiano wako kwa mkeo. Na hili ni fundisho la maana sana - la kuheshimu na kupenda mke na watoto. (Angalia P. Mbughuni, 1977:6). Hali kadhalika kitendawili "Kila azaapo hufa"(MBEGU) kikifanyiwa mabadilisho kidogo kinaweza kutoa methali "Kila kina-chozaliwa hufa".

Kwa hali hii kujaribu kulinganisha kitendawili na methali zinazofanana nacho ni jambo la maana kubwa katika uchambuzi wa vitendawili.

HITIMISHO:

Uchambuzi wa vitendawili sharti uchunguzwe kwa mapana na marefu zaidi. Ukusanyaji na uchambuzi wa vitendawili uliokwishafanywa (S.S. Farsi, 1958, S.Y.A. Ngole, 1975, F. Ndalo, 1977; P. Mbughuni, 1977; M.S. Khatibu, 1978) ni hatua nzuri, lakini ni finyu mno, haitoshi.

Makala hii imejaribu kutoa mwangaza tu juu ya mambo ya kuangalia wakati wa uchambuzi wa vitendawili. Muda uliotolewa kutayarisha makala ulikuwa mfupi. Laiti kama mwandishi angepata muda wa kutosha kupiga mbizi katika uchunguzi, bila shaka angeliibuka na hoja nyingi zaidi. Hata hivyo huu ni mwanzo tu. Endapo nafasi itaruhusu suala hili ni vema lichunguzwe zaidi.

MAREJEO

1. S.S. Farsi, Swahili Sayings - 2: E.A.L. Bureau, 1967 Edition.
2. MULIKA, Septemba 1978 Na. 13
3. PROVERBIUM, Na. 12, 1969.
4. P. Mbughuni, "Riddles - Food For Thought." (Mimec)
5. S.Y.A. Ngole, Taarifa ya Utafiti wa Amali za Fasihi Simulizi uliofanywa Wilayani Handeni, Desemba - Januari 1975. (Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili)
6. F. Ndalo, Taarifa ya Utafiti wa Amali za Fasihi Simulizi uliofanywa Ukerewe: Mei - Juni, 1977. (Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili)
7. Alan Dundes. The Study of Folklore, Prentice - Hall, Inc; Englewood Cliffs N.J., 1965.
8. Ruth Finnegan, 1970 Oral Literature in Africa, London, OUP
9. Ngole, Sengo, Fasihi Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili I.
10. H.E. Lambert, Some Riddles from Kenya Coast.
11. Lyndon Harris, Swahili Prose Texts.